

آموزش و مقام علمی امام بخاری

Imam Bukhari (810-870)

زندگی ، سیر و سلوک ، سیرت و بینش ، معرفت و کرامت امام بخاری بزرگ تاجیک تبار ایرانی اصل را نمیتوان در چند جمله مجرد بتشریح گرفت . زیرا اندیشه ، معرفت و آگاهی فرزند پاکیزه خراسان سزمین مانند نوری ، در فرا راه رهروان راه اهل سنت و جماعت دین اسلام پیوسته در شعایش است ، فرزندی که جهان غرق شهرت علمی و زهد او بوده و نام مبارکش با حدیث و سنت در آمیخته است .
به ادامه معرفی ارزشهای فرهنگی و تاریخی نیاکان ، اجازه خواهیم داشت که با ایجاز کامل گونه هایی از فراز آموزش بکر و ناب امام بخاری را بتأمل گیریم .

عبدالله محمد فرزند اسماعیل فرزند ابراهیم فرزند مغیره فرزند بردزبه بخاری بتاریخ 12 آبان (عقرب) 194 هـ . ق . در بخارا بدنیا آمد و بسال 256 هـ . ق . ، به سن شصت و دوسالگی در دیه فرهنگ ، در 62 کیلو متری سمرقند در گذشته و در همانجا مدفون است . او از پدرش مال زیادی را به ارث برد که زمینه سازی برای فراگیری علم و معرفت وی گردید .

عبدالله معروف به امام بخاری ، نویسنده کتاب صحیح بخاری است که تألیف آن مدت شانزده سال به طول انجامید . یکی از کتابهای شش گانه کتب حدیث معتبر نزد اهل سنت می باشد و این کتابها توسط علمای اهل سنت و جماعت مطالعه و استفاده می شود . و عبارت اند از :

- 1 - صحیح بخاری -
- 2 - صحیح مسلم ، نویسنده : مسلم نیشابوری (206 - 261 هـ . ق .)
- 3 - سنن ابوداود
- 4 - سنن ترمذی
- 5 - سنن نسائی
- 6 - سنن فرزند ماجه

این کتاب ها پس از قرآن کریم مهمترین منابع دینی است که در دسترس اهل سنت و شیعه قرار دارد .

امام بخاری در سن 16 سالگی همراه مادر و برادرش به قصد حج ، راهی مکه عربستان شد. مادر و برادرش بعد از ادای مناسک حج، به میهن خویش بازگشت نمودند ، ولی امام بخاری برای کسب علم و فراگیری دانش ، در مکه باقی ماند و در حوزه های علمیه از پیشوایان و بزرگان حدیث آن زمان، مانند : ابوالولید، احمد فرزند محمد ازرقی، اسماعیل فرزند سالم، علامه حمیدی و علمای دیگر، احادیث و علوم شرعی را آموزش دید .

وی بعد از سپری شدن دو سال در مکه ، در سن 18 سالگی ، برای کسب آموزش بیشتر معرفت دینی و احادیث به مدینه رفت .

به این سلسله امام بخاری با داشتن عشق وافر به آموزش و معرفت برای کسب علم و دانش به شهرهای مختلف مانند بصره، کوفه، بغداد، شام، مصر، مرو، بلخ، واسط، نیشابور و ری — که مراکز علمی آن زمان به شمار می آمدند، سفر نمود .

وزمانی که به زادگاهش بخارا برگشت ششصد هزار حدیث با خود آورد، و از آن جمله فقط 7275 حدیث را معتبر دانسته در تألیف مشهور خود موسوم به " صحیح بخاری " جای داد . بخاری تفسیری هم در قرآن دارد .

اصل و نسب امام بخاری تاجیک تبار آریایی نژاد ، زبان مادری اش فارسی بود .
خطیب حافظ ابی بکر احمد فرزند علی فرزند ثابت بغدادی گفته است :

" که بردزبه جد اعلا ی امام بخاری زرتشتی بوده و بر دین زرتشتی هم از دنیا رفته است زیرا اسلام تا آن زمان هنوز وارد خراسان نشده بود. خانواده بردزبه در بخارا که یکی از شهرهای خراسان آن زمان بود اقامت داشتند ولی مغیره پسر او به دست یمان بخاری جعفری والی بخارا ایمان آورده است .
پدرش اسماعیل یکی از علمای حدیث در آن زمان بود. چنانکه فرزند حبان در کتاب " ثقات " می گوید:

اسماعیل از حماد فرزند زید و مالک روایت می کرد و علمای عراق از وی روایت می کردند. و خود امام بخاری در کتاب " تاریخ کبیر " خود آورده است :
اسماعیل فرزند ابراهیم از حماد فرزند زید و امام مالک علم را فرا گرفته و با عبدالله فرزند مبارک همراه بوده است .

امام بخاری از همان آغاز کودکی، مفتون علم حدیث بود و توانایی ویژه در آموزش علم حدیث داشت . نکاوت و تیزهوشی، همت والا و ثروت زیادی که از پدرش به ارث برده بود، او را در این امر، یاری می کرد. وی تحصیلات خود را از مکاتب سنتی شهر بخارا آغاز کرد. و در آغاز تحصیل، حفظ حدیث به وی الهام گردید.

چنانکه خودش می گوید: در مکتب بودم که حفظ حدیث به من الهام شد در حالی که در آن زمان، ده ساله بودم. امام بخاری پس از تحصیلات ابتدایی در مکاتب سنتی، خیلی زود به حلقه دروس علمای بزرگ شهر بخارا مانند علامه داخلی روی آورد.

امام ائمه حافظ ابو رجاء قتیبه فرزند سعید بغلانی معروف به امام قتیبه درباره مقام علمی بخاری چنین می‌نویسد:

انسانهای زیادی از شرق و غرب جهان جهت فراگیری دانش حدیث سویم کوچیده‌اند، اما همانند محمد فرزند اسماعیل بخاری هرگز کسی به حدیث سویم نکوچیده است .

امام قتیبه در جایی دیگر می‌گوید:

با فقیهان ، زاهدان نشسته‌ام و از زمانی که صاحب درک و خرد بودم همانند او را ندیدم . او در روزگار خود بسان عمر فرزند خطاب (رضی الله عنه) در میان صحابه بوده است . نیز گفته است :

" اگر محمد فرزند اسماعیل در میان صحابه بود باز هم نشانه ای از نشانه های الهی می بود . "

محمد بن اسماعیل جعفی
تو گویی شد علم او را بخاری
امیر المؤمنین شد در احادیث
چو فضل ذوالجلالش کرد یاری
صحیح جامعش از هر کتابی
اصح آمد پس از فرقان باری
الهی تربتش را رحمت تو
کند سیراب چون ابر بهاری

امام بخاری مردی از تبار نجیب و اصل‌تمند امام بزرگ حضرت ابوحنیفه بود ، که 44 سال بعد از وفات امام بزرگ در بخارای شریف چشم به جهان گشود و راه و روش شاز و پاک تینت همتبارش امام بزرگ را ادامه داد و سرانجام در راه حق و یکتاپرستی همچو نور افشانی در آسمان دانش بشری منبع نور گردید .

آثار علمی و تألیفات امام بخاری :

یک - صحیح بخاری که مشهور ترین کتابهای اوست و خود مؤلف آنرا " جامع مختصر در سنن رسول خدا " نام داده است، تألیفات زیر شروح معروف از " جامع صحیح بخاری " می باشد.

1-1- فتح باری در شرح صحیح بخاری، از حافظ، علامه، شیخ اسلام ابی الفضل احمد علی فرزند حجر اسقلانی متوفی (852 هجری).

2-1- عمده القاری فی شرح صحیح بخاری، از حافظ، علامه بدرالدین ابی محمد فرزند محمود فرزند احمد عینی حنفی متوفی (855 هجری) .

1-3- ارشاد الساری فی شرح صحیح بخاری، از علامه شهاب الدین احمد فرزند محمد خطیب قسطلانی مصری متوفی (923 هجری).

1-4- کوکب الدراری فی شرح صحیح بخاری، از علامه شمس الدین محمد فرزند یوسف علی کرمانی متوفی (792 هجری).

1-5- اعلام السنن یا اعلام المحدث فی شرح صحیح بخاری، از علامه فقیه و ادیب، امام ابو سلیمان احمد فرزند محمد فرزند ابراهیم فرزند خطاب بستی متوفی (388 هجری).

1-6- شرح صحیح بخاری ابن بطلال، از شیخ، علامه فقیه، ابو الحسن علی فرزند خلف فرزند عبد الملك فرزند بطلال قرطبی متوفی (449 هجری).

1-7- تیسیر الفاری شرح فارسی صحیح بخاری، از مولانا نور الحق بخاری جهان آبادی متوفی (1073 هجری)

دو - کتاب تاریخ کبیر عن تراجم الرجال السند، او در نگارش این دانشنامه بزرگ اسلامی چنان بوده که شرح و حال و ترجمه احوال هیچ يك از صحابه و تابعی را نمی نوشته مگر اینکه غسل می نمود و دو رکعت نماز میگذارد است. امام بخاری این کتاب نادر و بی همتا را در سن هژده سالگی در شب های مهتابی میان قبر و منبر آن حضرت صلی الله علیه وسلم می نگاشته است .

سه - کتاب تاریخ الوسط.

چهار - کتاب تاریخ الصغیر.

پنج - کتاب الادب المنفرد.

شش - کتاب رفع الیدین فی الصلوه .

هفت - کتاب البر الوالدین.

هشت - کتاب خبر الکلام فی القرائت خلف الامام .

نه - کتاب خلق افعال العباد.

ده - کتاب ضعفاء الکبیر.

یازده - کتاب الجامع الکبیر.

دوازده - کتاب المسند الکبیر.

سیزده - کتاب التفسیر الکبیر.

چهارده - کتاب الاشربه.

پانزده - کتاب الهبه.

شانزده - کتاب اسامی الصحابه.

هفده - کتاب الوجدان.

هژده - کتاب مبسوط.

نزده - کتاب العلل.

بیست - کتاب الکنی.

بیست و یک - کتاب الفوائد.

بیست و دو - کتاب سنن الفقهاء.

بیست و سه - کتاب الضعفاء الصغیر.

بیست و چهار - کتاب قضایا الصحابه و التابعین .

بیست و پنج - کتاب ثلاثیات.

بیست و شش - کتاب بدء المخلوقات.

بیست و هفت - کتاب الرقاق.

انگیزه هائیکه امام بخاری بزرگ را وا داشت که تا به تدقیق و تحقیق " صحیح بخاری " مبادرت ورزد دو منبع نهانی الهام بخش معنویت را خود بیان می نماید :

نخست : بخاری بزرگ می فرماید ایامی که درآموزشگاه علوم دینی نزد دانشمند اسحاق فرزند هویه بودیم بما (شاگردانش) گفت :
" ای کاش کتاب مختصر و صحیحی را در حدیث پیغمبر (ص) تألیف کنید ، سخن او بدلم نشست ، و از همان روز به تألیف " جامع صحیح " عزم نمودم ."

دوم : در خواب دیدم پیغمبر را که گویا من پیش روی ایشان ایستاده ام، و در دستم بادبانی است که مگس ها از ایشان می رانم . پس در باره این رؤیا از برخی کسانیکه

به تعبیر آشنائی داشتند جویا شدیم پس این امر سبب شد تا برآیم گفتند: تو دروغ را از حدیث رسول خدا دور می کنی ، همین دو انگیزه بود که به تألیف کتاب : "جامع صحیح" پردازم.

او در مورد کار علمی خود مینویسد : تألیف این کتاب را در مسجد الحرام و در کنار خانه خدا آغاز نمودم ، و احادیث صحیح این کتاب را از ششصد هزار حدیث انتخاب کرده ام ؛ و جز حدیث صحیح در آن ننوشته ام ؛ و قبل از نوشتن هر حدیثی غسل کرده ام و دو رکعت نماز خوانده ام ؛ و بعد از نماز و استخاره از خدا و حصول یقین به صحت حدیث ، آن را در کتاب نوشته ام، و در مدت شانزده سال تألیف این کتاب را به اتمام رسانیدم ، و آن را در بین خودم و خدای خودم حجت قرار دادم .

تعداد احادیث این کتاب برحسب توضیحات ابن الصلاح همراه با مکررات (7275)، و بشمارش ابن خلدون (7200) که سه هزار آن مکرر، و بشمارش حافظ ابوالفضل فرزند حجر عسقلانی با مکررات (7397) که یکصد و بیست و دو حدیث از شمارش ابن الصلاح ، بیشتر است، و بدون مکررات (2602) حدیث و اگر متون معلقه مرفوعه را که در جای دیگر آن را وصل نکرده که جمعا (159) مورد هستند، به آن اضافه شود، مجموع احادیث بدون تکرار به (2761) حدیث بالغ میگردد، و مجموع تعلیق های موجود در آن بالغ بر (1341) که اکثر آنها مکرر و متن آنها در جمع احادیث کتاب آمده است، و تنها (160) متن در میان احادیث کتاب نیامده اند، و مجموع احادیث متابع و تنبیه بر اختلاف روایات بالغ بر (344) حدیث است، بنا بر این تمام آنچه در آن کتاب وجود دارد، با مکررات بالغ بر (9082) حدیث می باشد، جدا از احادیث موقوف بر اصحاب، و احادیث مقطوع بر تابعین و مابعد آنان.

تعداد کتابهای مندرج در این کتاب، یکصد و اندی ، و مجموع ابواب این کتاب بالغ بر (3450) و مجموع مشایخ حدیث که در حال روایت از ایشان نام برده است (289) استاد، و استادان که تنها امام بخاری از آنها روایت کرده نه امام مسلم، بالغ بر (134) استاد می باشد، و حدیث ثلاثی یعنی احادیثی که میان بخاری و صحابی تنها سه راوی قرار دارد، در آن وجود دارد.

جایگاه " صحیح بخاری " :

بدرنظر داشت بار معنایی این اثر وزین میتوان اذعان کرد که کتاب " صحیح بخاری " هم خزانه حدیث و هم مخزن معرفت فقه هست . و همین شرح ساختاری امتزاج حدیثی و فقهی آن بگونه ای توانسته منزلت و مقام والای علمی این کتاب را در میان اهل سنت و جماعت شایسته بنمایش گذارد .

درجه فقه و مذهب و اجتهاد امام بخاری

امام بخاری دارای خلاقیت تفکر ، تحقیق عمیق وقوه استنباط فقهی از احادیث نبوی و کلام خدا بوده وی با استدلال عقلانی و ایمانی راسخ ، معرفت کاملی از مسائل مهمه را استخراج کرده و اساسات وقواعد فقهی را با آیات و احادیث دینی تطبیق نموده است . مذاهب چهارگانه مورد قبول او بوده و برخی از اقوال ورأی ایکه در بین پیشوایان مذاهب چهارگانه مورد مورّع بوده ، در حالتی که رأی وی موافق به رأی یکی از مذاهب بوده باشد بر حسب ورع و شرف سابقین آن را منسوب به قائل او دانسته با اینکه رأی خودش با آن هم تطبیق کرده است .

بازگشت به بخارا :

بخاری بزرگ هنگامی که به میهن وزادگاهش بخارا بازگشت بمشکلاتی زیادی بدتر از ایام غربت مواجه شد. در راه سفر بهنگام اقامت کوتاه اش در نیشابور به حسد ورزی شماری از مغرضین نابکار روبرو گردید و سپس زمانیکه به بخارا رسید زندگی اش با کوه سختی و دشواری زیاد در هم پیچید.

با کنه ذاتی اش که او به غایت اهل عزت نفس بود، و هرگز در مقابل زر و زور سر فرود نیاورد، از جمله خالد فرزند احمد ذهلی فرماندار شهر بخارا و نماینده تام الاختیار خلیفه عباسی توسط شخصی از امام بخاری دعوت کرد تا در قصر او به فرزندانش کتابهای "جامع صحیح، و تاریخ کبیر" را بخواند، بخاری دعوت او را نپذیرفت، و برای آن کس گفت: به فرماندار شهر بگو: من علم را خوار و ذلیل نمی کنم، و نه آنرا به دروازه های سلاطین حمل می کنم، اگر والی نیازی به علم داشته باشد، باید به مسجد میا به خانه ام حاضر شود، و مقوله مشهوری گفت:

" فی بینه، العلم یؤتی " یعنی برای فراگیری علم و حلم به کانون آن مراجعه می شود. آن حکمران حقیر تحمل عزت نفس آن سخنور بزرگ را نداشت، و همین جواب او را به دل گرفت، و بعد به بهانه واهی و از جمله گزارش محمد فرزند یحیی ذهلی که بخاری گفته است :

" تلفظ کردن آیه های قرآن مخلوق است " آن محدث کبیر را از شهر بخارا اخراج نمود، و بخاری ناچار به قریه خرتنگ در سمرقند نزد اقوام و خویشاوندان خود سکونت گزید و بعد از اخراجش از بخارا و سکونت در خرتنگ آنقدر طول نکشید که بیمار گردید، و در همانجا وفات نمود .

سخنان بزرگان در باره سجایایی اخلاقی و خلاقیت فکری امام بخاری

در جهان دانش اسلامی امام بخاری یگانه شخصیتی والای است که نسبت به سایر بزرگان دین مورد ستایش پیشوایان حدیث نبوی و خردمندان علم جهان واقع شده است.

امام مسلم صاحب صحیح معروف، در خطاب به امام بخاری گفته است: " بجز انسان حسود با تو کسی کینه نمی ورزد و شهادت می دهم که در دنیا همانند تو نیست."

امام ائمه محمد فرزند اسحق خزیمه صاحب صحیح، گفته است: " در زیرسقف این آسمان حافظ تر و داناتر به حدیث (نبوی) از محمد بن اسماعیل بخاری ندیده ام."

امام سنت امام احمد فرزند حنبل صاحب مسند معروف، گفته است: " خراسان بزرگ همانند محمد فرزند اسماعیل بخاری را هرگز بیرون نداده است."

امام ابو عیسی ترمذی صاحب جامع معروف، گفته است: " در عراق و خراسان معنای (علل و تاریخ) و در شناخت استادان داناتر از محمد فرزند اسماعیل بخاری را ندیده ام." و هم او گفته است: " محمد فرزند اسماعیل به نزد عبد الله فرزند

منیر بود، آنگاه که از نزد او بلند شده ، به بخاری نوجوان گفته است : " ای عبد الله خداوند تو را زینت امت قرار دهد. بی تردید خداوند دعای وی را اجابت نموده است . "

امام عبد الله فرزند عبد الرحمن دارمی صاحب سنن معروف ، گفته است: " من علماء را در حرمین ، حجاز ، عراق و شام دیده ام ، اما در میان آنان به جامعیت محمد فرزند اسماعیل بخاری ندیدم. " نیز گفته است: " محمد فرزند اسماعیل بخاری در دانش حدیث نبوی فقیه تر، داناتر، عمیق تر و جستجوگر تر از ماست . "

رجاء فرزند مرجی ، گفته است : " امام بخاری آیاتی از آیات الهی است که بر روی زمین راه می رود. "

محمد فرزند نظر شافعی ، گفته است : " من در مسافرتها علمی ام وارد بصره، شام، حجاز و کوفه شده ام و علم های آنها را دیده ام، هرگاه از محمد فرزند اسماعیل بخاری یاد می گردید، همه او را بر خویش ترجیح می دادند . "

امام ابو حاتم رازی ، گفته است : " نه خراسان همانند محمد فرزند اسماعیل بیرون داده است و نه داناتر از او، وارد بغداد گردیده است. "

ابوبکر فرزند ابی شیبه و عبد الله فرزند نمیر، گفته اند : " ما همانند محمد فرزند اسماعیل بخاری را هرگز ندیده ایم . " ابن ابی شیبه که از پیشوایان نام دار دانش حدیث است، بخاری نوجوان را " بازل " نامیده بود. بازل یعنی : خبره ، کامل، بخشنده در عطایا و غیره.

یعقوب فرزند ابراهیم دورقی صاحب مسند و نعیم فرزند حماد خزاعی از حافظان حدیث و اثر، گفته اند : " محمد فرزند اسماعیل بخاری فقیه این امت است. "

فضل فرزند عباس رازی، گفته است : " بسیار کم کوشیدم تا حدیثی را بگویم که او (بخاری) آنرا نشناسد ، اما برایم ممکن نگردید . "

بکیر فرزند نمیر، گفته است : " روزی محمد فرزند اسماعیل مشغول خواندن نماز بودند و در آن هنگام زنبور هفده مرتبه او را نیش زد، وقتی که از نماز فارغ شدند گفتند که این چیست که در نماز مرا ازیت داد ؟ نگاه کردند دیدند که زنبور هفده جای بدن او را نیش زده و ورم کرده است ولی او با این حال نمازش را قطع نکرده است. "

امام حافظ عمر فرزند علی فلاس ، گفته است: " حدیثی را که محمد فرزند اسماعیل نشناسد، حدیث نیست. "

" کسانی که امام بخاری از آنها سماع حدیث کرده و استادان امام بخاری " کسانی که بخاری درحلقه درس آنها حاضر بوده و سماع و روایت از ایشان کرده و کسب فیض و بهره را از آنها نموده است، عبارتند از:

درمکه :

ابوالولید احمد فرزند محمدالازرقی ، عبدالله فرزند یزید المقری، اسماعیل فرزند سالم الصائغ، ابوبکر عبد الله فرزند زبیر الحمیدی و اقران آنها.

در مدینه:

ابراهیم فرزند منذر حزامی ، مطرف فرزند عبد الله ، ابراهیم فرزند حمزه ، ابو ثابت محمد فرزند عبید الله ، عبد العزیز فرزند عبدالله اویسی ، یحیی فرزند قزعه و اقران آنها.

در شام :

محمد یوسف فریابی ، ابو نصر اسحاق فرزند ابراهیم ، آدن فرزند ابی ایاس، ابو الیمان حکم فرزند نافع، حیوه خالد فرزند خلی قاضی حمس، خطاب فرزند عثمان، ابو المغیره، ابو القدوس، سلیمان فرزند عبد الرحمن فرزند شریح و غیر اینها.

در بغداد :

محمد فرزند عیسی الطباع ، محمد فرزند سائق ، سریح فرزند نعمان، احمد فرزند حنبل، ابو مسلم عبد الرحمن فرزند ابی یونس مستمیلی ، اسماعیل فرزند خلیل و اقران آنها.

در واسط:

حسان فرزند حسان ، حسان فرزند عبدالله ، سعید فرزند عبدالله فرزند سلیمان و اقران آنها.

در بصره :

ابو عاصم نبیل، صفوان فرزند عیسی ، بدل فرزند المحبر، حرمی فرزند عماره ، عفام فرزند مسلم ، محمد فرزند عرعره، سلیمان فرزند حرب، ابو داود الطالیسی، عارم محمد فرزند سنان، ابو حذیفه نهدی و غیر آنها.

در کوفه :

عبید الله فرزند موسی ، ابو نعیم ، احمد فرزند یعقوب، اسماعیل فرزند ابان، حسن فرزند ربیع، خالد فرزند مخلد، سعید فرزند حفص، طلق فرزند غنام ، عمر فرزند حفص، فروه فرزند ابی المغراء، قبیصه فرزند عقبه، ابو غسان و اقران آنها.

در قیساریه :

محمد فرزند یوسف فرزند فریابی

در عسقلان :

آدم فرزند ابی ایاس

در حمص :

ابو مغیره ابی یمان علی فرزند عیاش، احمد فرزند خالد وهبی ، یحیی و خاطی و دیگران ... بوده اند.

در جزیره :
احمد فرزند عبد الملك حرائی ، احمد فرزند یزید حرائی ، عمر فرزند خلف، اسماعیل
فرزند عبد الله رقی و اقران آنها.

در مصر:
عثمان فرزند صالح، سعید فرزند ابی مریم ، عبد الله فرزند صالح، احمد فرزند صالح،
احمد فرزند شیب، اصیغ فرزند ابی الفرج سعید بن عیسی ، سعید فرزند کثیر فرزند
عثیر، یحیی فرزند عبد الله فرزند بکیر و اقران آنها.

در نیشابور:
یحیی فرزند یحیی تمیمی ، بشر فرزند حکم، اسحاق فرزند ابراهیم حنظلی، محمد
فرزند رافع، احمد فرزند حفص، محمد فرزند یحیی ذهلی و اقران آنها.

در ری:
ابراهیم فرزند موسی و غیر او.

در مرو:
علی فرزند الحسن فرزند شقیق، عبدان، عثمان، محمد فرزند مقاتل و اقران آنها.

در بلخ:
مکی فرزند ابراهیم، یحیی فرزند بشر، محمد فرزند ابان، حسن بم شجاع، یحیی فرزند
موسی، قتیبه و معاصرین آنها.

در بخارا:
محمد فرزند سلام بیکندی، عبدالله فرزند محمد مسندی، هارون فرزند اشعث، عبده
فرزند الحکم، محمد فرزند یحیی فرزند صائغ، جبان فرزند موسی و اقران آنها.

در هرات :
احمد فرزند ابی الولید حنفی .

مراجع

- 1 - و رجوع شود به : لغت نامه دهخدا ،
- 2 - ریحانة الادب ج 1 ص 147 ،
- 3 - معجم المطبوعات ، و قاموس الاعلام تركى ،
- 4 - فهرست ابن النديم
- 5 - نزهة القلوب ج 3 ص 246
- 6 - تاريخ كزیده و تاريخ الخلفاء ص 73 و 245
- 7 - سيرت امام بخارى/ نویسنده: عبد المنعم قنديل/ مترجم عبد الرسول گلرانى/ انتشارات شيخ الاسلام احمد جام.
- 8 - شرح حال و زندگى اصحاب صحاح سته/ تأليف استاد ملا محيى الدين صالحى، انتشارات كردستان.
- 9 - تهذيب التهذيب، تأليف ابن حجر، دار الفكر بيروت.
- 10 - وفيات الاعيان، تأليف ابن خلكان، انتشارات قم .
- 11 - تاريخ بغداد ، تأليف الخطيب بغدادى ، دار الكتب العلمية.
- 12 - اعلام زرکليف ، تأليف خير الدين الزركلى ، دار العلم.
- 13 - سيف المقلدين ، تأليف مولانا مولوى محمد عبد الجليل.
- 14 - تذكرة الحفاظ ، تأليف ذهبى ، دار الكتب العلمية.
- 15 - كتاب الثقات ، تأليف فرزند حبان ، مؤسسه الكتاب الثقفيه.
- 16 - معجم المؤلفين، تأليف عمر رضا كحاله ، دار احياء التراث العربيه.
- 17 - سايت عرفان آباد
- 18 - فتح البارى، تأليف فرزند حجر الاسقلانى ، دار احياء التراث العربيه.
- 19 - التوشيح على جامع الصحيح، تأليف سيوطى، دار الكتب العلمية.
- 20 - ترجمه فارسى صحيح بخارى، مترجم عبد العلى نور احرارى، احمد جام .
- 21 - تاريخ مدينه دمشق ، تأليف فرزند عساكر، دار الفكر بيروت.
- 22 - البدايه و النهايه ، تأليف فرزند كثير، دار الكتب العلمية.
- 23 - فرهنگ دهخدا، تأليف على اكبر دهخدا.
- 24 - فرهنگ فارسى ، دكتور محمد معين ، جلد پنج ، ص 246.
- 25 - العظم، رفيق ، " (أشهر مشاهير الإسلام) " ، چاپ : دار الراءد العربى، بيروت. لبنان. 1401 هـ - 1981 ميلادى .
- 27 - دانشكده حديث
- 28 - چهره‌هاى ماندگار زندگينامه امام بخارى پايگاه عرفان آباد
- 29 - Ahmad Atif Ahmad-2006, Structural interrelations of theory- and practice in Islamic law
- 30 - Imam Bukhari: His Life and Works part- Network